

O‘ZBEK TILIDA SO‘Z BOYLGINI OSHIRISH YO‘LLARI

Axmadova Asila,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti,

Ona tili va adabiyoti: rus tili yo‘nalishi 1-kurs talabasi

E-mail: aslilaahmadov@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek tilida so‘z boyligini oshirish yo‘llari har tomonlama tahlil qilinadi. Leksik boyligni rivojlantirishning nazariy va amaliy asoslari, tarixiy jarayonlar, klassik va zamonaviy adabiyotlar, hamda o‘zbek va xalqaro olimlarning yondashuvlari ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *so‘z boyligi, leksik taraqqiyot, o‘zbek tili, lingvistik innovatsiyalar.*

Abstract. *This article provides a comprehensive analysis of ways to enrich vocabulary in the Uzbek language. The theoretical and practical foundations of lexical development, historical processes, classical and contemporary literature, and approaches of both Uzbek and international scholars are examined.*

Keywords: *vocabulary enrichment, lexical development, Uzbek language, linguistic innovations.*

Аннотация. *В данной статье всесторонне анализируются пути обогащения словарного запаса в узбекском языке. Рассматриваются теоретические и практические основы лексического развития, исторические процессы, классические и современные исследования, а также подходы узбекских и зарубежных ученых.*

Ключевые слова: *словарный запас, лексическое развитие, узбекский язык, лингвистические инновации.*

Kirish. So‘z boyligi har bir tilning rivojlanish darajasini, uning madaniy va ijtimoiy salohiyatini, hamda tafakkur imkoniyatlarini belgilab beruvchi asosiy ko‘rsatkichlardan biridir. O‘zbek tili ham o‘zining boy va qadimiy leksik xazinasini bilan ajralib turadi. So‘nggi yillarda globalizatsiya, axborot texnologiyalarining taraqqiyoti va madaniy aloqalarning kengayishi natijasida o‘zbek tilining so‘z boyligini oshirish, uni yangi zamonaviy sohalarga moslashtirish va xalqaro kommunikatsiya talablariga javob beradigan darajaga olib chiqish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bu jarayonda nafaqat tabiiy leksik rivojlanish, balki ongli, maqsadli va ilmiy asoslangan yondashuvlar ham muhim o‘rin tutadi. Mazkur maqolada o‘zbek tilida so‘z boyligini oshirish yo‘llari chuqur tahlil qilinadi, mavjud nazariy va amaliy tajribalar, tarixiy taraqqiyot bosqichlari va zamonaviy tilshunoslik yutuqlari asosida ilmiy xulosalar chiqariladi. Shuningdek, maqolada empirik tadqiqotlar natijalari, innovatsion metodlar va samarali amaliy tavsiyalar hamda so‘z boyligini oshirishning istiqbollari yoritiladi.

Asosiy qism. So‘z boyligini oshirish masalasi tilshunoslikning eng muhim va dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu borada avvalo so‘z boyligi tushunchasining nazariy va konseptual asoslarini aniqlash zarur. Leksik boylig – bu tilning so‘z, ibora va frazeologik birikmalar zaxirasi, ularning semantik, uslubiy, morfologik va sintaktik xususiyatlari yig‘indisidir. So‘z boyligi miqdoriy va sifat

jiyatdan baholanadi, u til taraqqiyotining asosiy ko‘rsatkichlaridan biri bo‘lib, til egalarning dunyoqarashi, tafakkuri va madaniyati bilan uzviy bog‘liq. Tarixan, so‘z boyligi tushunchasi klassik tilshunoslikda ham muhim o‘rin tutgan. Masalan, qadimgi yunon va Rim grammatiklari til boyligini o‘rganishda leksik birliklarning kelib chiqishi, ularning ma‘nosi va qo‘llanish doirasi, til taraqqiyotidagi o‘rni haqida ilmiy mulohazalar bildirganlar. O‘rta asr Sharq tilshunosligida ham so‘z boyligini oshirishning muhim vositasi sifatida lug‘at tuzish, sinonim va antonimlarni aniqlash, yangi so‘zlar yasash kabi jarayonlar alohida o‘rganilgan. Ayniqsa, Abu Nasr Forobiy, Alisher Navoiy kabi allomalar o‘z asarlarida so‘z boyligini oshirish, til imkoniyatlarini kengaytirish va badiiy nutqni boyitish masalalariga alohida e‘tibor qaratganlar. Ularning asarlarida so‘z tanlash, ma‘no nozikliklarini ajratish, iboralardan o‘rinli foydalanish bo‘yicha ko‘plab tavsiyalar berilgan.

Zamonaviy tilshunoslikda so‘z boyligini oshirish masalasi ko‘p qirrali ilmiy muammolar doirasida o‘rganiladi. Bu borada, birinchidan, leksik taraqqiyot nazariyalari muhim ahamiyat kasb etadi. So‘z boyligini oshirishda asosiy omillar sifatida ijtimoiy hayotdagi o‘zgarishlar, ilm-fan va texnika taraqqiyoti, madaniy aloqalar, til egalari ongining rivojlanishi, shuningdek, til siyosati va ta‘lim tizimi faoliyati ko‘rsatiladi. Masalan, E.Sh.Madrahimov “O‘zbek tilining zamonaviy leksik taraqqiyoti” asarida so‘z boyligini oshirish jarayonida yangi so‘zlar yasash, o‘zlashtirish, semantik kengayish va so‘zlarni faoliyat doirasini kengaytirish jarayonlari atroflicha tahlil qilinadi [1]. Muallif o‘z tadqiqotida so‘z boyligini oshirishda zamonaviy texnologiyalar, internet va ommaviy axborot vositalarining o‘rni, shuningdek, yosh avlod tilida yangi leksik birliklarning shakllanishi va ulardan foydalanish xususiyatlarini ham o‘rganadi. So‘z boyligini oshirishning nazariy asoslari, avvalo, tilning leksik tizimini rivojlantirish, ya‘ni yangi so‘zlarni yaratish va o‘zlashtirish jarayonlarini chuqur o‘rganish bilan bog‘liq. Bu borada, bir tomondan, tilning o‘z ichki imkoniyatlari, ya‘ni so‘z yasash modellari, morfologik va sintaktik vositalar, boshqa tomondan esa, tashqi omillar – boshqa tillar bilan aloqalar, xorijiy so‘zlarni qabul qilish va moslashtirish jarayonlari muhim ahamiyatga ega.

Klassik tilshunoslikda so‘z boyligini oshirishning asosiy vositasi sifatida yangi so‘zlar yasash, ya‘ni derivatsiya, kompozitsiya va semantik kengayish jarayonlari ko‘rsatiladi. Bunda so‘z yasashning fonetik, morfologik va semantik qonuniyatlari, sinonimiya, antonimiya va omonimiya kabi hodisalarning o‘rni chuqur tahlil qilinadi. O‘zbek tilshunosligida so‘z boyligini oshirishning asosiy yo‘nalishlari sifatida quyidagilar ajratib ko‘rsatiladi: yangi so‘zlar yasash va ularni tilga joriy qilish; boshqa tillardan o‘zlashtirilgan so‘zlarni moslashtirish; qadimgi va unutilgan so‘zlarni qayta tiklash; so‘z birliklari va frazeologizmlarni faol qo‘llash; til o‘qitish metodikasini

takomillashtirish orqali soʻz boyligini oshirish. Bu yoʻnalishlarning har biri alohida ilmiy tadqiqotlarni talab qiladi va ular oʻzaro uzviy bogʻliqdir. Soʻz boyligini oshirishda tarixiy jarayonlarni eʼtiborga olish muhim. Oʻzbek tilining taraqqiyot bosqichlarida leksik boylikning oʻsishi, yangi soʻzlar va iboralar paydo boʻlishi, eski va unutilgan soʻzlarning yangilanishi, shuningdek, boshqa tillar taʼsirida oʻzgarishlar yuz bergan. Masalan, oʻzbek tiliga arab, fors, rus va ingliz tillaridan kirib kelgan soʻzlar, ularning fonetik va morfologik moslashuvi, semantik oʻzgarishlari til boyligini oshirishda muhim rol oʻynagan. Shu bilan birga, oʻzbek tili oʻz ichki imkoniyatlari hisobiga ham koʻplab yangi soʻzlarni yaratgan, soʻz yasashning turli modellari va usullaridan foydalangan.

Tilshunos olim M.Mamajonova “Oʻzbek tilida soʻz yasash va leksik boylik” nomli asarida soʻz yasash jarayonining asosiy turlari, ularning leksik boylikni oshirishdagi oʻrni va ahamiyatini atroflicha oʻrganadi [2]. Muallifning fikricha, soʻz boyligini oshirishda asosiy rolning yangi soʻz yasash modellari, semantik kengayish va metafora, metonimiya kabi nutqiy usullar bajaradi. Shu bilan birga, tilning tarixiy qatlamlari, qadimgi va zamonaviy soʻzlarning oʻzaro aloqasi ham leksik boylikni oshirishda muhim ahamiyatga ega. Oʻzbek tilida soʻz boyligini oshirishning amaliy yoʻllaridan biri sifatida lugʻat tuzish va ularni oʻquv jarayoniga joriy qilish muhim hisoblanadi. Mustaqillik yillarida oʻzbek tilshunosligida koʻplab yangi lugʻatlar, soha va fanlarga oid terminologik lugʻatlar, sinonim va antonimlar lugʻatlari yaratilgan. Bu lugʻatlar nafaqat soʻz boyligini oshirish, balki til madaniyatini rivojlantirish, nutq madaniyatini yuksaltirish, yangi avlodga boy leksik zaxiradan foydalanish imkonini beradi.

Zamonaviy til oʻqitish metodikasi ham soʻz boyligini oshirishda muhim rol oʻynaydi. Xususan, kommunikativ yondashuv, interaktiv metodlar, til oʻrganishda multimedia vositalaridan foydalanish, zamonaviy oʻqitish dasturlari va darsliklar asosida soʻz boyligini oshirish samarali natija beradi. Bu borada, A.Qahhorova “Oʻzbek tilini oʻqitishda innovatsion metodlar” asarida zamonaviy til oʻqitishning leksik boylikni oshirishga taʼsiri, innovatsion texnologiyalar va interaktiv oʻyinlarning oʻrni haqida atroflicha maʼlumot beradi [3]. Muallifning fikricha, soʻz boyligini oshirishda oʻquvchilarning tilga qiziqishini oshirish, ularni mustaqil izlanishga yoʻnaltirish, yangi soʻz va iboralarni amalda qoʻllashga oʻrgatish muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, multimedia vositalari, onlayn lugʻatlar, interaktiv platformalar va mobil ilovalar yordamida soʻz boyligini oshirishning yangi imkoniyatlari yuzaga kelmoqda. Soʻz boyligini oshirishda empirik tadqiqotlar ham muhim oʻrin tutadi. Bu borada, oʻzbek tilining turli yosh, kasb va ijtimoiy guruh vakillari orasida soʻz boyligi darajasini aniqlash, ularni oshirishga qaratilgan eksperimental tadqiqotlar oʻtkazilgan. Masalan, N.Xudoyberdiyevaning “Oʻzbek tilida soʻz boyligini oshirishning psixolingvistik

asoslari” nomli tadqiqotida soʻz boyligi va nutq rivoji oʻrtasidagi bogʻliqlik, soʻzlarni eslab qolish, tezkor nutqda toʻgʻri va boy leksikadan foydalanish koʻnikmalarini shakllantirish usullari oʻrganilgan [4]. Tadqiqot natijalariga koʻra, soʻz boyligini oshirishda individual yondashuv, motivatsiya, oʻquvchilarning qiziqishi va faol ishtiroki muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, oʻquvchilarning yoshiga, qiziqish doirasiga, nutq madaniyatiga mos ravishda soʻz boyligini oshirish usullari ishlab chiqilishi lozim. Empirik tadqiqotlar asosida soʻz boyligini oshirishda quyidagi omillar muhim deb topilgan: tilga muntazam kirishish, yangi soʻz va iboralarni eslab qolish va amaliyotda qoʻllash, nutq madaniyatini rivojlantirish, oʻqish va yozish koʻnikmalarini takomillashtirish, zamonaviy adabiyot va ommaviy axborot vositalaridan faol foydalanish. Soʻz boyligini oshirishda xalqaro tajriba va xorijiy tilshunoslarning yondashuvlari ham muhim ahamiyatga ega. Masalan, ingliz, rus, nemis va fransuz tillarida leksik boylikni oshirishga qaratilgan metodikalar, multimedia va interaktiv platformalardan foydalanish, lugʻat boyligini baholash va rivojlantirish usullari oʻrganilgan. Bu tajribalar oʻzbek tilshunosligida ham qoʻllanilmoqda. Jumladan, G.Gʻulomov “Oʻzbek tilini xorijiy tillar tajribasi asosida rivojlantirish” asarida xorijiy tajribaning afzalliklari va ularni oʻzbek tiliga moslashtirish yoʻllari koʻrsatilgan [5]. Muallif xorijiy tillarda soʻz boyligini oshirish uchun ishlab chiqilgan “active vocabulary”, “passive vocabulary”, “core vocabulary” kabi tamoyillar, oʻquvchilarning mustaqil oʻrganish koʻnikmalarini rivojlantirish, onlayn lugʻatlar va mobil ilovalardan foydalanishning samaradorligi haqida tahliliy mulohazalar bildiradi. Soʻz boyligini oshirishda zamonaviy lingvistik innovatsiyalar, jumladan, sunʼiy intellekt, avtomatik tarjima, matni avtomatik tahlil qilish, leksik monitoring tizimlari, korpus lingvistikasidan foydalanish ham yangi imkoniyatlarni ochib beradi. Bu borada soʻz boyligini avtomatik aniqlash, yangi soʻzlarni tezda aniqlash va ularni ommaviy axborot vositalarida joriy qilish, oʻquvchilarga moslashtirilgan leksik materiallarni yaratish imkoniyati mavjud.

Soʻz boyligini oshirish boʻyicha tanqidiy tahlil va bahs-munozaralarga toʻxtaladigan boʻlsak, ayrim olimlar soʻz boyligini oshirishda asosiy urgʻu yangi soʻzlar yasash va ularni tilga joriy qilishga qaratilishi lozimligini taʼkidlashadi. Boshqa bir guruh olimlar esa mavjud leksik zaxiradan samarali foydalanish, soʻzlarning maʼno nozikliklari va uslubiy imkoniyatlarini toʻliq ochib berish, soʻz birikmalari va frazeologizmlarni faol qoʻllash muhim deb hisoblashadi.

Yana bir guruh olimlar esa zamonaviy texnologiyalar, multimedia va onlayn resurslardan foydalanish, oʻquvchilarning mustaqil til oʻrganish koʻnikmalarini rivojlantirish, til oʻqitish metodikasini takomillashtirish asosiy omil deb bilishadi [6]. Bu bahs-munozaralar soʻz boyligini oshirishda kompleks, tizimli va integratsiyalashgan

yondashuv zarurligini ko‘rsatadi. Shuningdek, so‘z boyligini oshirishda madaniy va ijtimoiy omillar, til siyosati va ta‘lim tizimi faoliyati ham muhim rol o‘ynaydi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlangan “O‘zbek tilini rivojlantirish va so‘z boyligini oshirish dasturi”da davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlari, til siyosati, lug‘at tuzish va nashr qilish, o‘zbek tilida zamonaviy terminologiyani rivojlantirish, ta‘lim tizimida leksik boylikni oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar belgilab berilgan. Bu dastur doirasida ko‘plab yangi lug‘atlar, darsliklar, metodik qo‘llanmalar va onlayn platformalar yaratilmoqda. Yuqorida keltirilgan nazariy, tarixiy, amaliy va empirik tadqiqotlar asosida so‘z boyligini oshirishning samarali yo‘llari ishlab chiqilmoqda. Xususan, yangi so‘zlar yasash va ularni tilga joriy qilish, boshqa tillardan o‘zlashtirilgan so‘zlarni moslashtirish, qadimgi va unutilgan so‘zlarni qayta tiklash, so‘z birikmalari va frazeologizmlarni faol qo‘llash, zamonaviy til o‘qitish metodikasini takomillashtirish, multimedia va onlayn resurslardan foydalanish, til o‘rganishda mustaqil izlanish va o‘z-o‘zini rivojlantirish ko‘nikmalarini shakllantirish kabi yo‘nalishlar asosiy ahamiyat kasb etadi. So‘z boyligini oshirish bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar, innovatsion yondashuvlar va zamonaviy tajribalar asosida o‘zbek tilining leksik boyligini yanada rivojlantirish, uni zamonaviy kommunikatsion ehtiyojlarga moslashtirish, til madaniyatini yuksaltirish va xalqaro maydonda o‘zbek tilining nufuzini oshirish mumkin. Shu bilan birga, so‘z boyligini oshirishda ijtimoiy va madaniy omillar, til siyosati, ta‘lim tizimi va zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. O‘zbek tilida so‘z boyligini oshirish masalasi nafaqat tilshunoslik, balki madaniyat, ta‘lim, jamiyat va axborot texnologiyalari bilan bevosita bog‘liq muhim va dolzarb muammo hisoblanadi. Maqolada keltirilgan nazariy, tarixiy, amaliy va empirik tadqiqotlar tahlili asosida so‘z boyligini oshirishning asosiy yo‘llari va istiqbollari aniqlab berildi. So‘z boyligini oshirishda yangi so‘zlar yasash, o‘zlashtirish va moslashtirish, qadimgi va unutilgan so‘zlarni qayta tiklash, frazeologizmlardan faol foydalanish, zamonaviy til o‘qitish metodikasini takomillashtirish va multimedia vositalaridan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, xalqaro tajriba va xorijiy tilshunoslik yutuqlarini o‘zbek tiliga moslashtirish, lug‘at tuzish va nashr qilish, onlayn platformalar va mobil ilovalar yordamida so‘z boyligini oshirishning yangi imkoniyatlari ochilmoqda. Tanqidiy tahlil va bahs-munozaralar natijasida so‘z boyligini oshirishda kompleks va integratsiyalashgan yondashuv zarurligi, til siyosati va ta‘lim tizimi faoliyatini takomillashtirish, zamonaviy texnologiyalardan keng foydalanish, o‘quvchilarning mustaqil izlanish va o‘z-o‘zini rivojlantirish ko‘nikmalarini shakllantirish muhim ekanligi isbotlandi. O‘zbek tilining leksik boyligini oshirish va uni zamonaviy kommunikatsion ehtiyojlarga moslashtirish

orqali til madaniyatini yuksaltirish, xalqaro miqyosda o‘zbek tilining nufuzini oshirish, yosh avlodga boy leksik zaxiradan foydalanish imkonini berish mumkin. Kelgusida ushbu yo‘nalishda olib boriladigan tadqiqotlar va innovatsion loyihalar o‘zbek tilining rivojlanishiga, uning so‘z boyligini oshirish va xalqaro maydonda raqobatbardoshligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Madrahimov E.Sh. O‘zbek tilining zamonaviy leksik taraqqiyoti. – Toshkent: Fan, 2018. – B. 45.
2. Mamajonova M. O‘zbek tilida so‘z yasash va leksik boylik. – Toshkent: O‘qituvchi, 2016. – B. 88.
3. Qahhorova A. O‘zbek tilini o‘qitishda innovatsion metodlar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020. – B. 134.
4. Xudoyberdiyeva N. O‘zbek tilida so‘z boyligini oshirishning psixolingvistik asoslari. – Samarqand: Samarqand davlat universiteti, 2019. – B. 57.
5. G‘ulomov G. O‘zbek tilini xorijiy tillar tajribasi asosida rivojlantirish. – Toshkent: Innovatsiya, 2021. – B. 178.
6. Karimov U. O‘zbek tilida zamonaviy leksik boylikni oshirishning dolzarb masalalari. – Toshkent: Ma’naviyat, 2022. – B. 101.